

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА

ПАМ'ЯТКИ України

№7-8

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 2015

Чернелицький замок

■ Будівництво

■ Функціонування

■ Реконструкція

Науково-популярний
ілюстрований журнал
Видається із 1969 року

ЗАСНОВНИКИ

Міністерство культури України

Фундація Героя України
академіка Петра Тронька

ВИДАВЕЦЬ

ДП «Національне газетно-
журнальне видавництво»

ВИДАВНИЧА РАДА

Андрій КУРКОВ (голова),
Євген БУКЕТ, Сергій ВАСИЛЬЄВ,
Олег ВЕРГЕЛІС, Вадим ДОРОШЕНКО,
Віктор фон ЕРЦЕН-ГЛЕРОН,
Наталка ІВАНЧЕНКО,
Ростислав КАРАНДЄЄВ,
Наталія ЛИГАЧОВА,
Ігор ЛІХОВИЙ, Наталія МУСІЄНКО,
Лариса НІКІФОРЕНКО, Руслан
ОНОПРІЄНКО, Юрій ПЕРОГАНИЧ,
Роман РАТУШНИЙ, Віталій
САТАРЕНКО, Анатолій СЕРИКОВ,
Олег СВІРКО, Артем СТЕЛЬМАШОВ

РЕДАКЦІЯ

Шеф-редактор
Ігор ГИРИЧ

Головний редактор
Леся БОГОСЛОВ

Упорядкування
Віталія НАГІРНОГО

Редагування, коректа
Віри КАРПЕНКО, Івана МАЛЮТИ

Дизайн і верстка
Наталії КОВАЛЬ

Публікуючи проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає лише авторський погляд.

Передрук і відтворення текстових та ілюстративних матеріалів «Пам'яток України» – тільки з письмового дозволу редакції.

ЗМІСТ НОМЕРА

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

- 2 Місто-замок над Дністром
Віталій НАГІРНИЙ

АКЦЕНТ

- 6 Історія Чернелиці
Віталій НАГІРНИЙ
- 12 Теоретична реконструкція
Чернелицького замку
Зеновій ФЕДУНКІВ

ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА

- 26 Особливості композиційно-
планувальної структури
містечка Чернелиця
Олег РИБЧИНСЬКИЙ

ФОРТЕЦІ Й ЗАМКИ

- 32 Початок і основні етапи
будівництва замку
Віталій НАГІРНИЙ

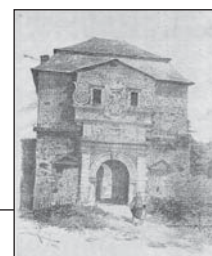
- 38 Чернелицький замок у другій
половині XVII – XVIII століття
Артур ГОЩИНСЬКИЙ

- 46 Повсякденне життя замку за Михайла Єжи Чарторийського
Артур ГОЩИНСЬКИЙ

- 50 Замок наприкінці XVIII – у першій половині
XIX століття
Віталій НАГІРНИЙ

- 54 Фортеця часів Австро-Угорщини
Магда АРСЕНІЧ

- 60 Чернелицький замок у міжвоєнний період
Магда АРСЕНІЧ

- 68 Пам'ятка в другій половині XX – на
початку XXI століття
Віталій НАГІРНИЙ, Зеновій ФЕДУНКІВ

ПАЛАЦИ

- 76 Палац Чернелицького
замку
*Левко
КВЯТКОВСЬКИЙ*

ЗАМОК наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття

Маврицій Ценський. Приватний архів Ценських

Чернелицька фортеця, після завданих ушкоджень 1739 року¹ і внаслідок військових дій під час Барської конфедерації², в другій половині XVIII століття дедалі більше перетворювалася на руїну. Збережений інвентар 1798 року³ свідчить, що замок у цей період перебував у жалюгідному стані: оборонні мури занепали; міст над ровом перед в'їзною вежею повністю розібраний; дерев'яні ялові двері в'їзної вежі потребували капітального ремонту; зерносховище в прибрамному корпусі було без дверей, а вікна в ньому – без скла і частково замуrowані; житлова кімната на другому поверсі вежі повністю знищена; старий дах над брамою прогнів і не підлягав ремонту, а над прибрамним корпусом взагалі не було покриття; пивниці під брамою і зерносховищем частково завалені; мурована резиденція (палац) на дитинці також не мала жодного даху, в ній збереглись тільки три виведені наверх комини; склепіння палацу через погодні умови повністю понижені, подряпані, місцями обвалені; в будинку не збереглось ані дверей, ані вікон, ані печей, крім 2-х камінів; каплиця всередині палацу не мала вікон і дверей, а пивниця під нею була завалена; стайня, возівня й вартівня повністю знищені або розібрані; пекарська піч зруйнована; мурована криниця посеред дитинця закидана, а великий кам'яний жолоб для напоювання тварин був розбитий⁴.

На превеликий жаль, досліджуване джерело не подає жодної інформації, яка б допомогла з'ясувати причини такого занепаду. Можна припустити, що фортеця зазнала руйнувань під час Барської конфедерації, навесні 1768 року, коли російські й урядові польські війська знищували повстанські загони на Покутті, в околицях Городенки⁵. Не виключено, що в замку міг чинити опір один із загонів конфедератів, що й викликало вищезгадані руйнування, як це було, наприклад, у Раковецькому замку⁶. Однак це тільки припущення, які не підтверджують чи спростовують джерела. Не виключено також, що причини руйнування замку були зовсім іншими.

Інвентарний опис 1798 року свідчить, що наприкінці XVIII століття замок учергове змінив власника. Підстави для ствердження цього дає заголовок інвентаря: «Опис двірських будівель у місті Чернелиця, що належать до спадкової маси В[оеводи]ни Вікторії Підбельської»⁷. Отже, новою власницею значної частини маєтностей у Чернелиці та її передмістях, в тому числі й замку, була Вікторія Підбельська.

На жаль, опис замку 1798 року не проливає світла на час і обставини переходу замку та маєтностей у Чернелиці у її власність. У жодному іншому документі також не знаходимо даних про приналежність Чернелиці із фортецею до володінь Підбельської. За джерелами неможливо точно встановити, коли й за яких обставин Підбельська отримала замок і до якого часу володіла ним. Відомо, що внаслідок поділу містечка між кредиторами Петра Потоцького, здійсненого 5 березня 1781 року, замок отримав гостинський урядник Кшиштоф Рильський,

а інші частини маєностей перейшли у власність литовського чашника Йоахима Карла Потоцького, Маріанни Морської, Марціна Вольського і невідомого на ім'я Стжегоцький⁸. Відсутність згадок про Вікторію Підбельську в акті поділу свідчить, що вона з'явилася в містечку не раніше 1781 року. Таким чином, за сучасного стану джерельної бази перехід Чернелицького замку до роду Підбельських можна датувати періодом часу між 1781 і 1798 роками. Що ж до питання, до якого часу Вікторія Підбельська володіла покутською твердиною, то можна говорити про те, що найпізніше в 1804 році замок перейшов у власність родини Ценських, оскільки цього року ним вже володів відставний полковник Маврицій Ценський⁹.

Так само мало що можна сказати про особу самої Вікторії Підбельської. В жодному переліку імен польської шляхти кінця XVIII – початку XIX століття її не згадано¹⁰. Можливо, вона належала до роду Підбельських гербу Тшаска, представників якого зустрічаємо на Поділлі в першій половині XVIII століття¹¹. Однак, імовірно, що Вікторія не була прямим нащадком Підбельських, але поріднилась із ними через одруження з кимось із представників роду. На це можуть вказувати слова «воєводина Вікторія Підбельська», вміщені в інвентарному описі. Така словосполучка застосовувалася тільки до жінки, яка була дружиною воєводи і представника роду. Очевидно, саме чоловік Підбельської походив зі згаданої родини і, ймовірно, за часів Речі Посполитої займав посаду одного з воєвод. На жаль, на підставі опису 1798 року неможливо встановити ні ім'я чоловіка Вікторії, ані уточнити його посаду і функції¹².

Інвентарний опис 1798 року є останнім відомим на сьогодні детальним описом Чернелицького замку. Після завданих руйнувань фортеця вочевидь перестала відігравати роль військового укріплення і перетворилася на помешкання для його власників. Подальшу її історію можна відтворити тільки фрагментарно, на підставі епізодичних відомостей, почерпнутих з приватної кореспонденції власників замку, передусім Ценських¹³, які володіли Чернелицею в першій половині XIX століття.

Початки перебування останніх у Чернелиці майже не відображено у джерелах. Однак, поза всяким сумнівом, їхню появу в цій частині Покуття не можна датувати раніше 1791 року. По-перше, архівні документи свідчать, що в 1781 році Чернелиця була розділена на п'ять частин між різними власниками, однак серед них не знаходимо Ценських¹⁴. По-друге, відомий заповіт Войцеха Ценського (помер у 1782 році), в якому описані володіння роду, але нічого не згадано про Чернелицю¹⁵. По-третє, зберігся акт хрещення Удальрика Миколая Ценського, в якому його батьки – Маврицій і Теофілія – названі власниками Корнева, а не Чернелиці¹⁶. Отже припускаємо, що Ценські з'явилися в Чернелиці не раніше другої половини 1780-х років або навіть на межі XVIII–XIX століть, а їхнє прибуття до містечка слід пов'язувати із сином Войцеха Маврицієм Ценським.

Маврицій Йозеф Ценський народився 1749 року в сім'ї Войцеха і Францішки з Глуховських. Він отримав гарну домашню освіту і в 16 років розпочав військову службу при дворі гетьмана Вацлава Жевуського в Підгірцях. У 1768 році взяв активну участь у придушенні гайдамацького повстання в Україні, пізніше дослужився до звання полковника коронних військ. У 80-х роках XVIII століття Маврицій залишив службу і повернувся до своїх родинних володінь, якими управляла його мати Францішка¹⁷. Згідно з родинною «Хронікою» Ценських головним осередком роду в цей час вже була Чернелиця¹⁸. Щоправда, це джерело нічого не розповідає про обставини переходу містечка до Ценських. На жаль, у шлюбному контракті Мавриція, датованому 1787 роком, теж нічого не йдеться про володіння ним Чернелицею¹⁹. Фактично першим документом, який підтверджує належність Ценським покутського містечка, є заповіт матері Мавриція Францішки, написаний 13 березня 1800 року у Вікні. На берегах за-

Озброєння полковника Мавриція Ценського, яке на початку XIX ст. зберігалось у Чернелиці. Світлини з приватного архіву Ценських

Миколай Удальрик Ценський.
Приватний архів Ценських

Миколай Удальрик Ценський. 1860-ті рр.
Приватний архів Ценських

повіту збереглося два записи. В першому з них, написаному рукою Мавриція, зазначено, що Францішка померла 29 квітня 1804 року і похована в парафіяльному костелі св. Антонія Падуанського в Чернелиці. В другому записі, датованому 2 травня 1804 року, йдеться про виконання Маврицієм волі Францішки і всіх пунктів її заповіту²⁰. Як впливає зі змісту документа, основний текст був написаний у Вікні, а записи на берегах зроблено у Чернелиці, це дає підстави вважати, що принаймні до березня 1800 року Ценські резидували у Вікні, а в Чернелиці з'явилися між березнем 1800 і квітнем 1804 року.

Після перенесення резиденції Ценських до Чернелиці відставний полковник спершу приступив до відбудови замку, який станом на 1798 рік був пустою. Дослідження замкового палацу Левка Квятковського засвідчують, що головні зміни стосувались передусім житлових будинків: були розібрані рештки колон при головному вході до палацу, над самим входом з'явився новий трикутний фронтон. Замість знищеного причілкового даху палац був покритий двоспадним, у зв'язку з чим були надбудовані бічні стіни. Все вказує на те, що резиденція на подвір'ї замку була повністю відбудована, а її частини, які мало надавались для помешкання, були розібрані²¹. Сліди цієї перебудови збереглися на фотознімках замкового палацу 1880 року авторства коломийського фотографа Юліуша Дуткевича²².

Здається, що свій вклад у відновлення замку могла зробити і Теофілія з Бахмінських, оскільки саме їй (а не синові) Маврицій відписав Чернелицю разом із замком у своєму заповіті²³. Можливо, це було зумовлено спільною інвестицією подружжя у відбудову замку. Як відомо, Теофілія принесла Маврицієві посаг у 10 тис. злотих²⁴. Не виключено, що саме на ці кошти здійснювалася відбудова замкової резиденції.

За часів Мавриція і Теофілії замок у Чернелиці став не тільки головною резиденцією родини, а й перетворився на місце зберігання численних пам'яток, предметів мистецтва, картин, бібліотеки й архіву зі стародруками, ілюстраціями, рисунками, картами, документами роду, починаючи від XVII століття, а також кілька тисяч друкованих видань²⁵.

Маврицій і Теофілія Ценські спільно проживали на замку до 1817 року. До того часу їхні діти залишили родинне гніздо. Дочка Модеста вийшла заміж за Антонія Вибрановського і переїхала на Сандомирщину. Натомість Удальрик Миколай близько 1811 року (найпізніше в 1813-му р.) був виряджений батьком до іншої частини родових володінь – Вікна, де мав відгодовувати коней і волів. У 1816 році Удальрик одружився з Юлією з Держковських, дочкою Станіслава гербу Топор (нар. 20 лютого 1798 р.), яка принесла йому як посаг Підгайчики біля Коломиї²⁶. Після цього Удальрик вирішив залишитись на постійне проживання у Вікні.

Мавриція Ценського не стало 1817 року. Згідно з даними родинної «Хроніки», під час перебування у Вікні полковник захворів на тиф, від чого і помер. Він був похований на цвинтарі біля парафіяльного костелу в Чернелиці²⁷. Із його смертю в науковій літературі, ще з часів Олександра Чоловського²⁸, традиційно пов'язується повне занедбання Чернелицького замку власниками і початок остаточного занепаду фортеці²⁹. Однак це не підтверджується джерелами. Більше того, збережені документи зовсім по-іншому висвітлюють ситуацію. За заповітом Мавриція, складеним 1811 року і кілька разів підтвердженим (останній раз у 1816 році), головна частина маєтку Ценських містечко Чернелиця і замок – перейшла у довічну власність його дружини Теофілії. Тільки після її смерті Чернелиця мала відійти до сина Удальрика, який, своєю чергою, отримував у володіння Вікно, а його сестра Модеста – грошову винагороду³⁰ і, можливо, частину чернелицьких володінь³¹.

Теофілія, на відміну від поширеного в історичній літературі погляду, після смерті чоловіка не залишила Чернелиці і замку. Її приватна

кореспонденція свідчить, що вона проживала на замку аж до своєї смерті в 1835 році. Листи Теофілії дають також стислу інформацію про щоденне життя, поганий стан окремих замкових будівель, періодичні проблеми, особливо під кінець зими, із кормами для коней і худоби. Вони ж свідчать про те, що разом з Теофілією наприкінці 1820-х – на початку 1830-х років в замку нерідко мешкали її внуки – діти Удальрика і Юлії³², а також кривна Ценських, Марія Кроновська³³.

Ситуація змінилась тільки після смерті Теофілії в 1835 році. Чернелиця, згідно із заповітом Мавриція, перейшла до його сина Удальрика Миколая. Незважаючи на те що містечко було найважливішим з-поміж володінь роду, Удальрик віддавав перевагу Вікну – зі зрозумілих причин. Чернелицька резиденція мала вигляд старого оборонного бастионного замку, який порівняно з новою у Вікні був малоприсадибним для проживання. З Чернелицького замку до Вікна Удальрик перевіз усі родинні збірки, твори мистецтва і найцінніші меблі. Така ж доля спіткала архів і бібліотеку, що там зберігалися. Що ж до самого замку, то швидше за все він почав використовуватися тільки в господарських цілях.

Ймовірно, що Удальрик Ценський не продав свої володіння в Чернелиці одразу після смерті матері, і замок залишався в його власності принаймні до 1848 року – дати останньої згадки про належність значної частини містечка до Ценських. Вона була пов'язана із одруженням старшого сина Удальрика Людомира з Магдаленою Йорданівною із Заклічина. Молода пара вирішила замешкати у Вікні, через що Удальрик мав намір переселитися до Чернелиці. Однак син і невістка умовили його залишитись разом із ними. Напевно, що саме після цього Удальрик продав свою частину Чернелиці. В кожному разі, в переліку володінь Ценських, створеному у 1850 році, ані саме покутське містечко, ані Чернелицький замок вже не згадуються³⁴.

ПРИМІТКИ

- 1 Про це детальніше див. статтю А. Гошинського «Чернелицький замок у другій половині XVII–XVIII століття» в цьому номері журналу «Пам'ятки України».
- 2 Детальніше див.: Нагріний В. Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 23-24: До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчука. – 2013. – С. 24.
- 3 Оригінал інвентарного опису див.: Національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 449. – 17 арк. Цифрова копія в: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Inwentarze z opisami zamków na Rusi Czerwonej. – Sygnatura DE-2709 [Sygnatura oryginału: 449]. – 12 арк. Публікація оригіналу і україномовного перекладу: Нагріний В. Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року. – С. 22–23.
- 4 Нагріний В. Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року. – С. 22–23.
- 5 Див.: Копорczyński W. Konfederacja barska. – Т. 1. – Warszawa, 1991. – С. 33.
- 6 Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – С. 43; Пламеницька О. Раковецький замок // Пам'ятки України. – 1996. – № 3-4. – С. 34.
- 7 Нагріний В. Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року. – С. 22.
- 8 Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДАІЛ). – Ф. 134. – Оп. 2. – Спр. 860. – Арк. 83, 85, 86 зв., 88 зв., 90 зв. Див. також статтю А. Гошинського «Чернелицький замок у другій половині XVII–XVIII століття» в цьому номері журналу «Пам'ятки України».
- 9 Archiwum rodzinne Cieńskich w Krakowie. – Testament Franciszki Cieńskiej z Głuchowskich. – Rękopis III/3/15.
- 10 Niesiecki K. Herbarz polski. – Т. 7. – Lipsk, 1841. – С. 541–541a; Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / opr. S. Uruski. – Т. 14. – Warszawa, 1917. – С. 121–123.
- 11 Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / opr. S. Uruski. – Т. 14. – С. 122–123.
- 12 Ситуацію не прояснюють і списки урядовців Речі Посполитої, створені польськими дослідниками. Серед них не бачимо жодного Підбельського, котрий міг би займати посаду воеводи в Руському чи сусідньому Подільському воєводстві, див.: Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII – XVIII wieku. Spisy / pod red. A. Gąsiorowskiego. – Т. 3: Ziemie ruskie. – Zeszyt 1: Urzędnicy województwa ruskiego XIV – XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / opr. K. Przyboś. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1981. – С. 378–379; Т. 3: Ziemie ruskie. –

- Zeszyt 3: Urzędnicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy / opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – С. 224–225.
- 13 Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Zbiory cyfrowe. – Archiwum Cieńskich z Okna. – Płyta 7. – Sygnatura DE-2375 [Sygnatura oryginału: 8059/III]. – Ark. 25–27; Ibid. – Dział mikrofilmów. – Korespondencja Cieńskich. – Т. 1: Korespondencja rodzinna Cieńskich i Dzierzkowskich. Lata 1745–1869. – Mf 2665/I [Sygnatura oryginału: 6765/I]. – Ark. 39.
 - 14 Ibid. – Dział rękopisów. – Sygn. Akc 29/2002/1: Ronikier J. Dzieje rodu Cieńskich od najdawniejszych czasów do końca I Rzeczypospolitej w XVIII wieku, Maszynopis, bez miejsca i daty, przedmowa T. Cieńskiego. – С. 105–106.
 - 15 ЦДАІЛ. – Ф. 134. – Оп. 2. – Спр. 860. – Арк. 83, 85, 86 зв., 88 зв., 90 зв.
 - 16 Інформація отримана від Яцка Хачевського (Катовіце).
 - 17 Archiwum rodzinne Cieńskich w Zgierzu. – «Kronika» Cieńskich. Maszynopis (без нумерації сторінок); Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział rękopisów. – Sygn. Akc 29/2002/1: Ronikier J. Dzieje rodu Cieńskich. – С. 99–100.
 - 18 Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział rękopisów. – Sygn. Akc 29/2002/1: Ronikier J. Dzieje rodu Cieńskich. – С. 99–100.
 - 19 Ibid. – Dział mikrofilmów. – Sygn. 8059. – Ark. 15–17.
 - 20 Archiwum rodzinne Cieńskich w Krakowie. – Testament Franciszki Cieńskiej z Głuchowskich. – Rękopis III/3/15.
 - 21 Про це детальніше див. статтю Л. Квятковського «Палац Чернелицького замку» в цьому номері журналу «Пам'ятки України».
 - 22 Kolekcja fotografii Juliusza Dutkiewicza // <http://www.polona.pl>. – Sygn. F.12719/IV; F.12720/IV [7.02.2014].
 - 23 Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział mikrofilmów. – Sygn. 8059. – Ark. 25–26.
 - 24 Ibid. – Zbiory cyfrowe. – Archiwum Cieńskich z Okna. – Płyta 7. – Sygn. DE-2375. – Ark. 15.
 - 25 Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т. 7. – Wrocław, 1995. – С. 141.
 - 26 Archiwum rodzinne Cieńskich w Zgierzu. – «Kronika» Cieńskich. Maszynopis (без нумерації сторінок); Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział rękopisów. – Sygn. Akc 29/2002/2: Ergetowski R. Część II: dzieje rodu Cieńskich w latach 1772–1986, Kraków 1990, maszynopis. – С. 119.
 - 27 Archiwum rodzinne Cieńskich w Zgierzu. – «Kronika» Cieńskich. Maszynopis (без нумерації сторінок).
 - 28 Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – С. 12–13.
 - 29 Див., напр.: Смеречанський Р., Никифоров В. Старожитності Городенківщини. – Снятин, 1995. – С. 50; Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні. – Ч. 1. – К., 2011. – С. 104; Івченко А., Пархоменко О. Україна: фортеці, замки, палаці. Путівник. – К., 2010. – С. 164–165.
 - 30 Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział mikrofilmów. – Sygn. 8059. – Ark. 25–26.
 - 31 Інформація отримана від Яцка Хачевського (Катовіце).
 - 32 Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział mikrofilmów. – Mf 2665/I (Sygn. oryginału 6765/I). – Korespondencja Cieńskich. – Т. I. Korespondencja rodzinna Cieńskich i Dzierzkowskich. Lata 1745–1869. – Ark. 29-52, 333-382.
 - 33 Інформація отримана від Яцка Хачевського (Катовіце).
 - 34 Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział re Kopsisów. – Sygn. Akc 29/2002/2: Ergetowski R. Część II: dzieje rodu Cieńskich w latach 1772–1986, Kraków 1990, maszynopis. – С. 235–236.